

પ્રકરણ : ૫

હર્ષદેવમાધવસ્ય કવિતાયાં વિમ્બ પ્રતીક – પુરાબિમ્બ – એકબિમ્બવિધાનમ્

[શ્રી હર્ષદેવ માધવની કવિતાઓમાં બિંબ, પ્રતીક, મીથ,

મોનોઈમેજ વગેરેનો વિનિયોગ]

પ્રસ્તાવના :

હર્ષદેવ માધવની કવિતા સમજવામાં આધુનિક કાવ્ય પરિભાષાઓની જાણકારી જરૂરી છે. પાશ્ચાત્ય કવિતામાં સાહિત્યના વાદો તથા સંપ્રદાયો અને કાવ્યની જે પરિભાષાઓ છે તેની પૂરતી સમજ ન હોય તો આધુનિક કવિતાને અન્યાય થાય. હર્ષદેવ માધવ વિવિધ ભાષાઓના લેખન-વાચન તથા સર્જનમાં વ્યસ્ત હોવાથી તેમની કવિતાના વિવેચનના સિદ્ધાંતો સમજવા જોઈએ. હર્ષદેવ માધવે તેમની કવિતામાં બિમ્બ, પ્રતીક, પુરાબિમ્બ, એકબિમ્બવિધાનમ્ વગેરે કાવ્યવાદો પરત્વે સુચારૂ નિરૂપણાં કરી છે. વીસમી સદીમાં વિશ્વ સાહિત્ય સાથેના ગહન પરિચયથી ભારતીય સાહિત્યમાં નવા-નવા કાવ્યપ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. તેમજ અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ગઝલ, હાઈકુ, તાન્કા, સીજો, સોનેટ, મોનોઈમેજ વગેરે વિદેશી કાવ્યપ્રકારો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

"Dr. Harshdev is a real craftsman and genius urtist who knows the art of Mono-Image poems Perfectly." હર્ષદેવ માધવ સંસ્કૃત કાવ્યજગતમાં નવીનતાના પર્યાયરૂપ છે. આધુનિકતા સાથે તેઓનો ગાઢ સંબંધ છે. તેમણે સંસ્કૃતના નવા કાવ્યપ્રકારોનું સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે.

અહીં આધુનિક કાવ્ય-વિવેચનની પરિભાષાઓનો પરિચય પામવાનો અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રી હર્ષદેવ માધવના ઉક્ત ત્રણ કાવ્ય સંગ્રહોનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન, નિરીક્ષણ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

1. કલ્પન પ્રયોજન : [બિંબવિધાનમ્:]

હર્ષદેવ માધવની કવિતાનું આગવું લક્ષણ છે કલ્પનોની રચના, અંગ્રેજીમાં કલ્પન માટે 'Image' શબ્દ પ્રયોજાય છે. ઉમાશંકર જોષી Image માટે 'ભાવપ્રતીક' શબ્દ પ્રયોજે છે. સુરેશ જોષી તેને માટે 'ચિત્રકલ્પ' શબ્દ આપે છે. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી તેને 'પ્રતિરૂપ' નામ આપે છે. રામપ્રસાદ બક્ષી 'મનોગત સંસ્કારચિત્ર' શબ્દ પ્રયોજે છે. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી કલ્પન માટે 'બિંબ' શબ્દ વાપર્યો છે. ડૉ. કેશવચંદ્ર દાસ હર્ષદેવ માધવને બિંબ કવિતાના અગ્રદૂત ગણાવે છે.

Image શબ્દના અર્થ મુજબ બિંબ એ વસ્તુ – પદાર્થ, સાદૃશ્ય કે પ્રતિમાનું પ્રતિનિધાન છે.⁽¹⁾ બિંબ એ એવી અભિવ્યક્તિ છે જે વસ્તુ કે પદાર્થના ઐન્દ્રિયભાવોને જાગૃત કરે છે. બિંબ એટલે એક પદાર્થ માટે કોઈ એવા મૂર્ત અથવા અમૂર્ત પદાર્થનો પ્રયોગ જે એની સાથે સાદૃશ્ય ધરાવતો હોય. શેક્સપિયરની Imagery પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખનાર મિસ સ્પર્જિયન ના મત મુજબ બિંબ એ કવિ દ્વારા પોતાના વિચારોને ઉદત્ત, સુસ્પષ્ટ અને અલંકૃત કરવાના હેતુથી પ્રયુક્ત એક લઘુ શબ્દચિત્ર છે. કલ્પન વાદના પ્રવર્તક એઝરા પાઉન્ડ કલ્પન એટલે કે બિંબ વિશે કહે છે –

"The images not as a Pictorial representation but as that, which present intellectual and emotional complex in an instant of time – an unification of disparate ideas."⁽²⁾

બિંબવાદમાં મુખ્ય ત્રણ વસ્તુઓ જોવા મળે છે.

1. Direct treatment of the 'thing' whether subjective or objective.
2. To use absolutely no word that does not contribute to the presentation.

3. As regarding rhythm: to compose in the sequence of the musical, phrase, not in sequence of metronome.

કોલરિજ માનતા હતા કે કાવ્યાત્મક કલ્પનાએ જ કાવ્યનો આત્મા છે. તેઓ વ્યક્તિત્વની એકતાને શોધતા હતા અને કલ્પનમાં જાદૂઈ શક્તિ છે એમ તેમનું મંતવ્ય હતું.⁽³⁾

રોબિન સ્કેલ્ટન બિંબને ઈન્દ્રિયાનુભૂતિનો બોધ કરાવતા શબ્દરૂપે સ્વીકારી, બહુ સૂચક રીતે બિંબમં અપેક્ષિત ઈન્દ્રિયગ્રાહતાના ગુણ તરફ નિર્દેશ કરે છે.

હિન્દી ભાષામાં Image માટે ‘બિંબ’ સંજ્ઞા સ્વીકારાયેલી છે. અહીં બિંબ અને બિંબવાદ વિશે વિપુલ વિવેચન ઉપલબ્ધ છે. હિન્દી સાહિત્યના પ્રમુખ આલોચક ડૉ. નાગેન્દ્રે કાવ્યાત્મક કલ્પનનું વિશ્લેષણ કરી ‘કાવ્ય-બિંબ’ નામના પુસ્તકમાં તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બિંબ શબ્દની વ્યાખ્યાઓ તથા પરિભાષાઓ સૂચવે છે કે બિંબ ચિત્રકાવ્યથી ઘણું બધું આગળ છે. વળી, તે પંચેન્દ્રિયોનો અનુભવ તથા ઈન્દ્રિય વ્યત્પય સાધીને સંકુલ બને છે.⁽⁴⁾ બિંબવાદે કાવ્યભાષાનું કાયા-કલ્પ કરવાનું કામ કર્યું છે. ‘ઝુલ્મ’ બિંબવાદનો પિતા છે. અને એઝરા પાઉન્ડ તેના પ્રતિષ્ઠાપક છે. તેમના મતે પ્રબંધાત્મક લેખનની રચના કરવા કરતા એક જ બિંબની રચના શ્રેષ્ઠ છે.

જેમ ચિત્રકારના રંગોથી રેખાઓ ચમત્કૃત બની જાય છે એવી જ રીતે કવિની ‘વર્ણરુચિરતા’ દ્વારા બિંબ ચમકે છે. બિંબોની સાથે પ્રાચીનકથા, પ્રતીક, ફેન્ટસી, સંભાવના વગેરેના પ્રયોગથી કાવ્ય મનોહર બને છે. બિંબનો ચિત્રની જેમ સાક્ષાત્કાર થાય છે. રીતિઓની વિવિધતા લાવી શકાય છે. બિંબમાં સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ પણ વ્યક્ત કરી શકાય છે. અમૂર્ત પદાર્થ મૂર્ત બની જાય છે.

હવે આપણે કવિશ્રીએ પ્રયોજેલ વિવિધ કલ્પન (બિંબ) પરત્વે દષ્ટિપાત કરીએ :

— શ્રાવ્યબિંબ

જેમ કે,

“રાત્રે સિંહની ગર્જના

સૂતેલી જાગી જાય છે રાષ્ટ્રચેતના.”

અર્થાત્

— “નિશીથે નદીજલાવર્તે મુત્યુવતિચિત્કારઃ ।

હુતોતોગીસુ અર્થાત્ કોકલસ્ય સ્વરઃ

પ્રસરન્

કરોતિ કં વૃક્ષં સપુષ્પમ્ ।”

— દ્રાણેન્દ્રિય બિંબ

જેમ કે,

“પારિજાતક..... !

તારી સાથે વિતાવેલી

કેટલીક રાત્રિઓ....’

અહીં પ્રેમિકાનો પ્રેમ સુગંધમાં પરિણમે છે. આથી પ્રેમનો અનુભવ દ્રાણેન્દ્રિયગ્રાહ્ય સંતોષ દ્વારા થાય છે. પારિજાતની કોમળતા પણ પ્રેમમાં છે.

જ્યારે એક ઈન્દ્રિયનું કામ બીજી ઈન્દ્રિય કરે છે એવું કવિ કહે છે ત્યારે એક ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ બિંબ બીજી ઈન્દ્રિય વડે પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે જેમકે —

“खगः पिबति

चन्द्रिकाम् । सूर्यातपं

निकामम् अति ॥” (ऋषेः क्षुब्धे चेतसि, 51)

અહીં ચાંદની અને સૂર્યનો તડકો નેત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે પરંતુ યોગ—સાધકને માટે શ્વસનેન્દ્રિય ગ્રાહ્ય બની જાય છે એવું કહેવાયું છે.

“ध्वंसावशेषाः

वेदिकाभुवि

सूर्यावसानक्लूषायां सन्ध्यायां

दग्धपदिमनीनां कौसुम्भवस्त्रद्युतिं

प्रेक्षन्ते ।”

અહીં સંધ્યાના રંગમાં કેસરિયા કરેલ વીરોની, ‘જૌહર’માં ચિત્તા ઉપર ચડેલી વીરાંગનાઓના કસૂંબલ રંગનું કલ્પન તાજગી આપે છે.

‘સ્વરાભરણમ્’ કાવ્યમાં શ્રાવ્ય બિંબની માલા રચાય છે. કવિની પ્રિયતમાના કંઠમાં કોયલના ટહુકાનું મંગલસૂત્ર છે, કાનમાં ઢેલના ટહુકાનું કર્ણભિરણ છે, આંગળીઓમાં સારિકાનો મનોહર સ્વરની મુદ્રિકા છે, કાંડા ઉપર સારસીની ચીસની બંગડીઓ છે, કેડ ઉપર કૌચના નાદની મેખલા છે અને બે ચરણોમાં હંસોના નાદના નૂપુર છે. આમ આ શ્રાવ્ય બિંબ દ્વારા કાવ્યમાં એક નવું પરિમાણ ઉમેરાતું હોય એમ લાગે છે.

સ્પર્શ્ય બિંબ

જેમ કે —

— ક્વ નુ તે

કેનમસૃણઃ કરઃ ?.....

क्व नु ते वक्षः स्थलस्य

कंपवेला ?

- सिकता:

नूरजर्हाशरीरमिव परिवर्तितम् ।

- कामुकः पवनः

चन्दनदीर्घिकाजलवक्षः

परामृशति ।

रस्य बिंब :

“बल्लववधू :

नवनीतं नेत्रयोः

वचने पयः ॥”

अહીં ભરવાડણની આંખમાં માખણ તથા તેના વચનોમાં દૂધનો અનુભવ કરાવીને કવિએ કલ્પનોની પ્રભાવકતા સિદ્ધ કરી છે.

આમ, 'બિંબ' ચેતન સ્મૃતિઓ છે. જે વિચારોની મૌલિક ઉત્તેજનાના અભાવમાં તે વિચારને સંપૂર્ણરૂપમાં કે આંશિક રૂપમાં પ્રસ્તુત કરે છે. કાવ્યસર્જનની છૂપી ક્ષણમાં કવિના મનમાં બનેલા આ 'કલ્પન (બિંબ), કવિતામાં સ્થાપિત થાય છે. સાહિત્યકાર પ્રભાવશાળી અને અપેક્ષિત ભાવ પ્રકાશનમાં સમર્થ શબ્દો તથા ધ્વનિઓનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે પોતાની કલ્પનાશક્તિથી અદૃષ્ટપૂર્વ અને અશ્રુતપૂર્વ પદાર્થો સર્જે છે. આથી સાહિત્યકારનો અપેક્ષિતભાવ વાચક સુધી પહોંચે છે. કલ્પન વિશે કહેવાયું છે કે—

"An artificial limitation or representation of the external form of any subject, especially of a person, or of the bust of a person. A symbol, emblem, repre-sentation." તથા 'A mental representation' એમ પણ કહેવાયું છે.⁽⁵⁾

પ્રાચીન મહાકાવ્યોમાં તાદશ ચિત્રણ આપવાની પદ્ધતિ હતી. ઉપનિષદનું 'દા સુવર્ણા સયુજા સખાયા' વાળું કલ્પન ખૂબ જ જાણીતું છે. એઝરા પાઉન્ડ કહે છે કે – "Great literature is simply language charged with mining to the utmost possible degree."⁽⁶⁾

(2) પ્રતીક : [Symbol]

આધુનિક કવિતામાં પ્રતીકનું ઘણું મહત્વ છે. અંગ્રેજી વિવેચનમાં પ્રતીક વિશે કહેવાયું છે :

"Spelt with a small initial letter the word 'symbolism' like the words 'romanticism' and 'classicism', can have an extremely wide meaning. It can be used to describe any mode of expression which, instead of referring to something directly refers to it indirectly through the medium of something else clearly. Therefore, the meaning of the word 'symbolism' must be narrowed down it is to have any significance as a critical learn."

A first stage in this processs would be to agree that it is not the mere substitution of one object for another comparing. For example, as Milton does, satan's defeated regions to 'the qutumnal leaves that strew the brooks in vallombrosa' but the use of concrete imagery to express abstract ideas and emotions.⁽⁷⁾

પ્રતીક વિશે સમજાવતાં ડૉ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા લખે છે કે પ્રતીકવાદ એટલે તિર્યક્કવિતા, જેમાં અત્યંત બૌદ્ધિક અને સંવેદની અત્યંત સંકુલ ચિત્તસ્થિતિઓનું મિથ અને પ્રતીકોના ઉપાદાન દ્વારા વર્ણન નહીં પણ પ્રત્યાયન કરવામાં આવે છે, જેમાં ભાષાને વિધાન કે પુનર્વિધાનના કાર્યથી મુક્ત કરવામાં આવે છે, જેમાં પદ્યબંધથી મુક્ત વાક્યસંદર્ભોનો, તર્કમુક્ત કલ્પનરચનાઓનો અને અર્થમૂલ્યોની નિરપેક્ષ એવી નાદસંપત્તિનાં મૂલ્યો વડે નિયંત્રિત શૈલીનો પુરસ્કાર કરવામાં આવે છે. જેમાં સંગીતની જેમ તાર્કિક વિશ્લેષણનો પ્રતિકાર અને સ્વયંનિર્ભર શબ્દમૂલ્યો તેમજ વાક્યક્રમનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ કૂટકરણ, સંક્ષેપ, શબ્દભંગ, શબ્દસંયોજન વગેરે દ્વારા

કવિતાનું અને ખાસ કરીને આધુનિક કવિતાનું સીધા વિધાનોથી બહારનું જે સત્ય મળ્યું છે તેનાં મૂળ પ્રતીકવાદમાં છે.

નીચેના શબ્દો દ્વારા પણ પ્રતીકવાદને સમજાવી શકાય છે —

"Symbolism can therefore be defined as the art of expressing ideas and emotions not by describing them directly, nor by defining them through overt comparisons with concrete images, but by suggesting what these ideas and emotions are, by re-creating them in the mind of the reader through the use of unexplained symbols."

શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણી પ્રતીક વિશે લખે છે, “જ્યારે કોઈ એક વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુને સ્થાને હોય, તેની સૂચક કે વાચક કે પ્રતિનિધિ હોય, તેની બદલી કે અવેજીમાં કેટલીકવાર તે જ કે તેવી જ ગણાવી શકાતી હોય ત્યારે તે વસ્તુ બીજી વસ્તુનું પ્રતીક કહેવાય છે.” તેઓ પ્રતીકોના ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, પ્રાકૃતિક, પુરાણકથાના પ્રતીકો, આંતરિક જીવનના પ્રતીકો, સાહિત્યિક કવિ કલ્પિત પ્રતીકો વગેરે પ્રકારો પાડે છે.

ડો. હસમુખ પટેલ ‘શૂન્યમ્’ લખે છે, કે કળાનિર્માણની ક્ષણો પ્રતીકનિર્માણની ક્ષણો છે. ભાષા સાથે કામ લેનારો સર્જક પ્રતીક સાથે કામ લે છે. બાહ્ય જગતના પદાર્થો કવિતાના વિશ્વમાં નવો આકાર પામે છે.⁽⁸⁾ આધુનિક કવિતામાં વિવિધ વિષયો પર પ્રતીક કાવ્યો રચાયા છે. પ્રતીક રચના માટે કવિ નવા શબ્દો પ્રયોજતો નથી, પણ મૂળ અર્થગ્રહી નવો અર્થ ઉપજાવવાની શક્યતાને પ્રગટ કરે છે.

પ્રતીકો અચોક્કસ કે અનિશ્ચિત પ્રયોજવા ન જોઈએ. જો પ્રતીકનો અર્થ વધુ પડતો અચોક્કસ કે અનિશ્ચિત હોય તો એની અર્થ પ્રતીતિ વધુ અસ્પષ્ટ બની જાય છે. ગૂઢ અને રહસ્યમય અનુભવો શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ શકતાં નથી માટે જ કવિ તેમને શબ્દ દ્વારા રચાતા પ્રતીકોની મદદથી સૂચવે છે. ઘણીવાર કોઈ ચોક્કસ ભાષા કે શબ્દોમાં લાગણીઓ વર્ણવી શકાતી નથી ત્યારે કવિ પ્રતીકનો આશરો લે છે.

પ્રતીકના સાત પ્રકાર છે.

(1) કલ્પનમય પ્રતીકો :

કલ્પન (Image) અને પ્રતીક (symbol) આંતરસંબંધે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા હોય છે. કલ્પન અને પ્રતીક કાવ્યની અનિવાર્ય સામગ્રી છે.

(2) પ્રાકૃતિક પ્રતીકો :

નદી, પર્વત, ગુફા, સમુદ્ર, વન, સંઘ્યા વગેરે પ્રાકૃતિક પ્રતીકો છે.

(3) અધ્યાત્મ પ્રતીકો :

ત્રણ પ્રકાર દ્વારા કવિ કાવ્યમાં અધ્યાત્મ શોધને વ્યક્ત કરે છે. (1) નિર્જિવ પદાર્થોના ઐક્ય દ્વારા (2) દેહ પોતાનામાં રહેલ ચૈતન્યને અનુકૂળ હોય તેવી વૃત્તિ (3) માનવીય સંબંધો

(4) આદિમ પ્રાકૃતિક પ્રતીકો :

મૃત્યુ, ભય, હિંસા, અચેત પદાર્થોમાં દેવી તત્વોનો વાસ, નરક, યમ કલ્પના, ભૂતપ્રેતના વહેમો, આત્માના પુનર્જન્મનાં ખ્યાલો વગેરે આદિમ પ્રકૃતિ ધરાવે છે.

(5) સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો :

સ્વસ્તિક, ચાંદલો, શ્રીફળ, ધ્વજ વગેરે સાંસ્કૃતિક પ્રતીકો છે.

(6) પુરાણ કથાનાં પ્રતીકો :

પુરાણના વિવિધ પાત્રો પુરાણકથાના પ્રતીકો બને છે.

(7) કવિ પ્રતીકો :

આત્મા—પરમાત્મા માટે બે પક્ષીઓનું પ્રતીક, સંસાર સાગરનું પ્રતીક વગેરે કવિ પ્રતીકો છે.

હર્ષદેવ માધવે તેમના સંખ્યાબંધ કાવ્યોમાં ઢગલાબંધ પ્રતીકોનો પ્રયોગ કર્યો છે. ક્યાંક—ક્યાંક પ્રતીકો પણ કલ્પન બની જાય છે. જેમકે – બુદ્ધના ભિક્ષાપાત્રમાં ડૂબેલું અણુબોબથી બળેલું નગર એ લઘુકલ્પનમાં બુદ્ધનું પાત્ર શાંતિનું પ્રતીક છે. ‘મૃગયા’ કાવ્યસંગ્રહની ‘દિશઃ’ કવિતા જુઓ.

હે પર્વત !
તવ મસ્તકં
મહ્યં દેહિ !

હે સમુદ્ર !	મયા	હે સૂર્ય
નૈરાશ્યે નિમગ્નાં	શબ્દાચ્ચ:	ત્વત્પ્રથમકિરણૈઃ
મમ વેદનાં	અશ્વઃ	ભગત્યક્ષમ્
મત્ત : નય ॥	વિસૃષ્ટઃ	ઉન્મીલય ॥

મમ સામ્રાજ્યસ્ય
દિશશ્ચિત્રિતુમ્ ॥
હે જલ !
તવ પ્રણપ્ડોર્મિમાલાતાણ્ડવં
મયિ સ્થાપય ॥

અહીં કાવ્યના ચાર ખંડ ચાર દિશાઓના પ્રતીક છે. કાવ્યની વચ્ચે મૂકાયેલો ખંડ એકચક્રી સત્તાનું પ્રતીક છે. કાવ્યમાં પર્વત, સૂર્ય, જળ અને સમુદ્ર ભારતના નકશાનું પ્રતીક છે. વચ્ચે મૂકાયેલો કાવ્યખંડ અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાનું તથા સમ્રાટના છત્ર નીચે આવતી

પૃથ્વીનું પ્રતીક છે. આ સંગ્રહમાં ‘બર્લિન-નગરભિત્તિ-નાશકેભ્યો હસ્તેભ્યઃ’ કાવ્યમાં બર્લિન નગરની ભીંત માનવી-માનવી વચ્ચેના વૈરનું પ્રતીક બની જાય છે એ દર્શાવ્યું છે. આખ્યાયિકા કાવ્યમાં કવિ હર્ષદેવ માધવે અલાઉદ્દીન અને તેના જાદુઈ ચિરાગને પ્રતીક બનાવીને રાજનીતિ ઉપર કટાક્ષ કર્યો છે.

“અલાઉદ્દીનઃ

ગાંધીમહાભાગાનામ્ અજાયા દુગ્ધં

કામયતે સ્મ.... કામયતે સ્મ .....કામયતે ।”

અહીં મહાત્મા ગાંધીની બકરીનું દૂધ લાંચ, બ્રહ્માચાર અને શોષણનું પ્રતીક બની જાય છે. જ્યારે પ્રેત ભોળી જનતાનું પ્રતીક છે. ભૂકમ્યોત્તરમ્ કાવ્યમાં કવિએ ઘરતીકંપને માણસના વિચાર સંઘર્ષોનું પ્રતીક બનાવેલ છે.

“તતઃ પશ્ચાત્ઃ

મમ હૃદયેદપિ

વિવરાણિ સંજાતાનિ ।

મમ ધૈર્ય - શૃંગાણ્યયિ

મૃત્તિકાગર્ભે નિમગ્નાનિ

મમ મનોદપિ

ખણ્ડશઃ ભૂત્વા નષ્ટમ્ ।”

ઉત્તરરામચરિતની ‘પુરા યત્ર સ્ત્રોતઃ’ પંક્તિમાં નિર્દેશેલું ઝરણું પ્રેમનું પ્રતીક છે. આ પ્રતીક કવિએ નવું આપેલું પ્રતીક છે, તો શકુન્તલાની વીટી પ્રેમની સ્મૃતિનું પ્રતીક છે. ચંદ્રાપીડનું શબ મૃતઃપ્રાય પ્રેમનું પ્રતીક બનીને કવિતામાં ગૂંથાય છે.

“हे पार्थ !

रथो धावति, त्वं न धावसि ।

रथो धावति, त्वम् .....

रथः ..... त्वम् ..... ॥”

अહીં કવિએ પુરાણકથાનો પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. પાર્થ સંબોધન દ્વારા પ્રસ્તુત કાવ્ય કૃષ્ણની ઉક્તિ તરીકે રજૂ થયું છે. ભગવદ્ગીતાનો સાર એવો સ્થિતપ્રજ્ઞતાનો સિદ્ધાંત કવિ રથના પ્રતીક દ્વારા રજૂ કરે છે. શરીર અને આત્માની ભિન્નતા ધ્વનિરૂપે પ્રગટ થાય છે.

કવિએ અકાવ્યોચિત વિષયોને પણ પ્રતીક તરીકે પસંદ કરીને તેમાંથી વિવિધ અર્થો સર્જ્યા છે. જેમકે – ‘ઈષ્ટકા’ કાવ્યમાં ઈટ, આદિવાસી કન્યાનું પ્રતીક બની જાય છે.

“कोऽपीष्टकां निर्माति,

कोऽपि विक्रीणाति,

कोऽपि क्रीणाति

अनाथा

‘आदिवासी’ कन्याप्रतीकरूपेयं

न जानाति –

यत्र वसति सा

तत् कस्य गृहमस्तीति ॥”

જમીનમાં દટાયેલી ઈટ એ ઘરના વિકાસમાં ભોગ આપનાર તથા મૂંગે મોંએ કામ કરતી અને પોતાની જાતનું બલિદાન આપતી નારીનું પ્રતીક બની જાય છે. ચારેબાજુ વેરણછેરણ પડેલી ઈટો અસ્તવ્યસ્ત માનવ સમાજનું પ્રતીક છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કહેતાં

હતા કે મને એક સો નચિકેતા આપો અને હું જગતને બદલાવી નાંખીશ. કવિ એ જ વાત ઈંટના પ્રતીકથી સમજાવે છે. થોડાક પણ મન-કર્મ-વચનથી સશક્ત માણસો સમાજને બદલાવી શકે છે. ઈંટ આવા માણસોનું પ્રતીક બને છે.

કવિએ અનેક સ્થળોએ કાવ્યપ્રતીકો સર્જ્યા છે. આવા પ્રતીકો કવિની કલ્પનસમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. જેમકે –

“યદા
અનાવૃતં યૌવનં સ્નાયતિ,
તદા
સ્નાનગૃહં
પૌર્ણિમાસ્યાઃ
અનિર્વચનીયાશ્ચર્યમૂઢં
નમ્મો ભવતિ ।”

અહીં કવિ સ્નાનગૃહને આકાશના પ્રતીક તરીકે કલ્પે છે. ‘શયનકક્ષઃ’ કાવ્યમાં હર્ષદેવ માધવ શયનકક્ષને ઉદ્યાનના પ્રતીક તરીકે કલ્પે છે.

કવિએ કેટલાંક અપરિચિત સંદર્ભોમાંથી પણ નવા પ્રતીકો જન્માવ્યા છે. જેમકે – વિષુવિચસનો લાવારસ પ્રેમના આવેગનું પ્રતીક છે. આલ્પ્સ પર્વતની હારમાળા સ્વપ્નની સુંદરતાનું પ્રતીક છે. ટાઈબરનદી પ્રેમનાં જીવંત સંવેદનોનું પ્રતીક છે. બેટનો ઉલ્લેખ કવિએ માનવીની એકલતા અને માનવસમૂહ વચ્ચે નિરાધારતા વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રીતે આધુનિક સંસ્કૃત કવિતા માટે પ્રતીક કેટલું મહત્વનું છે એ ઉક્ત કાવ્યો વાંચવાથી સમજાય છે. હર્ષદેવ માધવે પ્રતીકોને તેમના કાવ્યોમાં ઉચિત રીતે સ્થાન આપ્યું છે. તેમજ તેવી વિવિધ અર્થઘટનાઓ પ્રગટાવવામાં સફળ રહ્યા છે.

(3) पुराकल्पनः [पुराबिम्बः] [Myth]

“लोभपरम्परापुराणप्रसूता कथा पुराकथा,
पुराबिम्बं पुराकल्पनं वा ॥”⁽⁹⁾

अर्थात् लोक परंपरा અને પુરાણોથી ઉત્પન્ન કથા, પુરાકથા એ પુરાબિંબ કે પુરાકલ્પન કહેવાય છે.

પ્રતીક અને પ્રતિરૂપની જેમ પુરાબિંબ કે પુરાકલ્પન પણ આધુનિક કલાનું એક પ્રશસ્ય ઉપકરણ છે. આબ્લેર કામૂએ ‘મિથ ઓફ સિસિફ્સ’ આપ્યું તે ઉત્તમ છે. પુરાવૃત્તમાં કલ્પના ઉમેરીને રચાતું પુરાકલ્પન આધુનિક જીવનની સંકુલ અનુભૂતિને કલાત્મક રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમાં પુરાવૃત્તનું આધુનિક અર્થઘટન થાય છે.⁽¹⁰⁾

પુરાકલ્પનને અંગ્રેજીમાં 'Myth' કહે છે. તે એક સંકુલ સંજ્ઞા છે. મિથ કંઈક અંશે કેલિડોસ્કોપ જેવો ગુણધર્મ ધરાવે છે. જેનું મૂળ 'Mythos' એ ગ્રીક શબ્દમાં છે જ્યારે લેટિન ભાષામાં 'Mythus' કે 'Mythos' કહેવાય છે. ગ્રીક ભાષામાં એનો અર્થ વાણી, કથા, વાર્તા એવો થાય છે. પ્રિન્સ્ટન એનસાયકલોપીડિયા ઓફ પોએટ્રી એન્ડ પોએટિક્સમાં Myth નો પરિચય આ રીતે આપ્યો છે. મનુષ્ય કે પરામનુષ્યને તાકતી ઊંડા રહસ્યવાળી ગર્ભિત પ્રતીકાત્મક વાર્તાનું સંકુલ એટલે Myth.⁽¹¹⁾

‘મિથ’ માટે પુરાકલ્પન, પુરાણકલ્પન, દેવકથા, પુરાવૃત્ત, પુરાબિંબ, પુરાણકથા, પ્રાચીન લોકકથા, આદિમ કથા, પુરાકથા પ્રતીક જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાય છે. મિથ એટલે કથાનું ચિત્રણ ઈતિહાસ, ભૂગોળ, તત્વજ્ઞાન વગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરતી વસ્તુ છે.

મિથ અંગે વિવિધ અભિપ્રાયો આ મુજબ છે.

“પુરાકલ્પન એ એક વિશ્વસાંસ્કૃતિક ઘટના છે. ધ્યેયો અને ચિત્તશક્તિઓની એમાં સંડોવણી હોય છે.”

– ડેવિડ બિડને

– “પુરાકલ્પન સમગ્ર માનવના અખિલ અનુભવોની અભિવ્યક્તિ છે.”

– ફિલિપ વ્હીલરાઈટ

– “પુરાકલ્પન માનવીય જ્ઞાનકોશનો પ્રતીકાત્મક આલેખ છે.”

– બ્લેકમેર

– “પુરાકલ્પન કથાત્મક અને અબૌદ્ધિક હોય છે એમાં નિયતિ અને ઉદ્ભવની કથા કહેવાયેલી હોય છે. વિશ્વ શા માટે છે અને આપણે જે કરીએ છીએ તે એમ જ કેમ કરીએ છીએ? પ્રકૃતિ અને માનવ ભાગ્ય શું છે? વગેરેને તે આગળ ઘરે છે.”

– વોરેન અને વેલેક

– “પુરાકલ્પન એક કથા છે, એક વાર્તા કે કાવ્ય છે.”

– રિચાર્ડ ચેઈઝ

– “પુરાકલ્પન વાસ્તવમાં એના રચયિતાનો ઈતિહાસ છે, તેના વિષયનો નહિ.”

– ઈ.બી. ટેઈલર.

પુરાકલ્પન કર્મકાંડ સાથે જોડાયેલ છે. કર્મકાંડ પછી પુરાકલ્પનો ઉદ્ભવ થયો છે. એમાં માનવસમાજની આકાંક્ષાઓ અને પ્રક્રિયાઓ છે. ધાર્મિક વિધિઓથી પુરાકલ્પનને ગતિ મળી છે.⁽¹²⁾ કેટલાક વિવેચકોન મતે ધાર્મિક વિધિ નિમિત્તે રજૂ થતી આખ્યાન મૂલક કથાઓ તે પુરાકલ્પન. પુરાકલ્પન એ કવિની શ્રદ્ધાનો વિષય છે. મોટેભાગે તે કવિયુક્તિનો અંશ બની જાય છે. કાવ્ય સર્જનમાં પુરાકલ્પન અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી હોય છે. સંસ્કૃત કવિતાઓમાં પુરાકલ્પન એ ભાષાની સમૃદ્ધિને લીધે વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પુરાકલ્પન કે પુરાબિંબના ચોક્કસ લક્ષણો ડૉ. પ્રવીણ દરજી આ રીતે આલેખે છે.

1. પુરાકલ્પનનું રૂપ કથાત્મક છે કથા કે કથાગુચ્છરૂપે તે મળે છે.
2. એવી કથા/વાર્તા સત્ય પણ હોય કે કલ્પના આધારિત પણ હોય તે આવૃત પણ હોઈ શકે.
3. એમાં માનવ કે અતિમાનવના અસ્તિત્વને સ્પર્શતા ઊંડા પ્રશ્નોને અભિવ્યક્તિ મળી હોય છે.
4. એ રીતે એમાં દેવ, અર્ધદેવ, અતિ માનવ કે માનવ સાથે સંકળાયેલ ક્રિયાકાંડો, ધાર્મિક અંશો, સામાજિક તત્વો, સામૂહિક ચેતન, અચેતન એ સર્વે કોઈકને કોઈક રીતે રમ્યા કરે છે. માનવીનું હું પણું અને દેવ અધિમાનવની શક્તિ પણ વિષય બને.
5. એનો સંબંધ એકલ—દોકલ વ્યક્તિ સાથે નહીં, સમગ્ર સામાજિક ચેતના સાથે છે. એ રીતે તે સામૂહિક વિશ્વાસનો આલેખ બને છે.
6. અચેતન મન સાથેના એના સંબંધને લઈ એમાં દમિત ઈચ્છાઓ, ભય, સંઘર્ષ વગેરે વસ્તુરૂપે આવે છે.
7. એમાં ઈશ્વર, મનુષ્ય કે રાક્ષસ એના સદ્—અસદ્ અંશો સાથે પ્રગટે છે પણ એમાંથી જે સંઘર્ષ અને વેદનાની છબી ઉપસે છે તે મનુષ્યની તે સાથેની ઘેરી નિસ્ખતનું જ પ્રતિબિંબ પાડે છે.
8. ચેઈઝ, ફિડલર, વ્હીલરાઈટ કે નોથ્રોપ ફાય જેવા આધુનિકોને મતે પુરાકલ્પન એક સાહિત્યરૂપ અથવા તો તેનો એક ભાગ છે.
9. માનવ — પ્રકૃતિ — પ્રાણી વગેરેના ઉદભવ અને વિકાસની પગલીઓ પણ એમાં અંકિત થયેલી હોય છે.
10. ભાષા અને પુરાકલ્પન એક જ સ્ત્રોતમાંથી ઉદભવેલાં હોવાથી ભાષાવિદો તેને ભાષાથી અપૃથક્ તત્વરૂપે જુએ છે. ભાષિક સંરચનારૂપે જ તેનો અર્થ ઘટાવે છે.

11. પુરાકલ્પનનાં પાત્રો ઘણું ખરું જાણે આપણા વતી જ પ્રશ્નો પૂછતા હોય છે અને એના ઉત્તરો પણ આપતા હોય છે. આવા પ્રશ્નોનું રૂપ સામાન્ય કક્ષાનું હોતું નથી. આપણે જેને ટાળીએ છીએ અથવા તો જેના વિશે આપણી પાસે ઉત્તર નથી એવા એ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો હોય છે. જેમકે મૃત્યુ વિશે આપણી ઈચ્છાઓને તેના સ્વાતંત્ર્ય વિશે કાળ સાથેના આપણા સંબંધ વિશે અથવા તો આપણા ગૂઢ ભાગ્યચક્ર કે નિયતિ વિશે.⁽¹³⁾

કેટલીક કથાઓ લોકપરંપરામાંથી જન્મેલી હોય છે. કેટલીક પુરાણ પ્રસિદ્ધ હોય છે. પુરાકલ્પન દ્વારા નિરૂપિત થતો સમય સ્મૃતિઓથી દૂર પ્રાક ઐતિહાસિક કાળનો હોવો જોઈએ. પુરાકલ્પન આપણો વારસો છે. સંસારના પુરાકલ્પનો નવા અર્થની સૃષ્ટિ રચવા માટે અત્યંત મૂલ્યવાન છે. પુરાકલ્પન દ્વારા નવીનતા આવે છે. કાવ્યમાં આવી પ્રાચીન કથાઓ, પુરાકથા, પુરાભિંબ કે પુરાકલ્પન કહેવાય છે. કવિ પુરાકથાના માધ્યમથી પોતાનું જીવનદર્શન વ્યક્ત કરે છે. અને તેનાથી આધુનિક યુગદર્શન પણ વ્યક્ત થાય છે. આધુનિક કવિતામાં પુરાભિંબ વિશિષ્ટ સંદર્ભે પ્રગટ થતાં રહે છે.

ઉદાહરણ તરીકે –

“દુર્વાસસઃ શાપાત્

વિયોગિન્યા રૂક્મિણ્યા નેત્રજલૈઃ

ક્ષારીકૃતોઽયં જલનિધિઃ ॥”

અહીં દરિયાની ખારાશ એ રુક્મણિના આંસુની નીપજ છે અને એ પુરાકલ્પન કાવ્યના ઉદાવ માટે પુરતું છે. ‘મૃગયા’ કાવ્યસંગ્રહના ‘ષોડશસહસ્પ્રચિત્કારાણાં મધ્યે કોઽપ્યેકઃ’ કાવ્યમાં પણ પુરાભિંબનો પ્રયોગ થયો છે.

“पाञ्चनद चौर – नखरकोटिलिखितयोर्जधनयोः

कोटरे

द्वारकानगरोद्याने

साम्बदर्शनप्रसूतस्य स्वलनस्य

वंशो जातः ।”

અહીં પુરાણકથા રજૂ કરાઈ છે. આ કથા મહાભારતનાં મૂસળપર્વમાં છે. કૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછી પાંચનદ (પંજાબ) ના ચોરોએ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓનું અપહરણ કર્યું હતું. સાંબને જોઈને તેના રૂપમાં આસક્ત કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ જ્યારે નારદને જોઈને તેને વંદન કરવા ઊભી થઈ ત્યારે તેમના જઘનો પરથી કલેદ સ્ખલિત થયો. આથી કૃષ્ણએ તે સ્ત્રીઓને શાપ આપ્યો “પાંચનદના ચોરો તમારું અપહરણ કરશે.” આ કથા પુરાણોમાં વર્ણવાઈ છે. ‘સ્વયંવેર પ્રત્યાખ્યાતસ્ય સ્વગતોકિતઃ’ કાવ્યમાં પણ લોકપરંપરા અને લોકકથાના આધારે પુરાકલ્પનનો ઉપયોગ થયો છે.

“इदानीं हारपाशरहिते कण्ठे प्राणा रूद्धाः

प्रस्वेदबिन्दुक्लिन्ने गात्रे प्रसृतो हरिचन्दनलेपः

शरीरे दहनायते ।”

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે હરિ એટલે કે ઈશ્વર પોતાના પાશથી મનુષ્યના પ્રાણ હણે છે પરંતુ અહીં તો હરિના પાશ વગર જ કંઠમાં પ્રાણ રુંધાઈ ગયા છે. પરસેવાથી ભીના થયેલા શરીર ઉપર ફેલાયેલ હરિચંદનનો લેપ આગ બની જાય છે. શરીર ઉપર હરિચંદનનો લેપ લગાડવાથી ઠંડક મળે છે પરંતુ અત્યારે તે આગ બનીને દાહ આપે છે. ‘કુન્તાયાઃ સૂર્ય પ્રત્યુક્તિ’ અર્થાત્ કુન્તાની સૂર્ય પ્રત્યે ઉક્તિ કાવ્યમાં પણ પ્રાચીન પુરાણકથાનો આધાર લેવાયો છે.

“अश्वरूपिव्याः संज्ञायाः
सिसृक्षा मप्ययि तपस्यति ।
हे भास्कर !
मम यौवननीडे
सुप्ताय कामाय
प्रातः कालस्य कुहूकारं देहि ।”

સંજ્ઞા સૂર્યની પત્ની છે. સૂર્યનું તેજ સહન ન થતાં તેણે ઘોડી થઈને ઉત્તરકુરુના પ્રદેશમાં તપ કર્યું હતું. આ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ કાવ્યમાં કુંતાએ સૂર્યને જે ક્ષણે આહ્વાન કર્યું તે ક્ષણનું વર્ણન છે.

અહીં કર્ણ જન્મની વાત છે. કુંતાની ભૂલની એક ક્ષણથી મહાભારતના ઈતિહાસમાં એક પાત્રનું આગમન થયું. પરંતુ કુંતાએ જ્યારે સૂર્યનું આહ્વાન કર્યું ત્યારે કુંતાનું સમગ્ર અસ્તિત્વ સૂર્યને બોલાવતું હતું. કુંતાના ભાવોની તીવ્રતા ‘અશ્વાનામાવેગઃ સમુપન્નોઽસ્તિ’ વડે વ્યક્ત કરાય છે. કુંતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા ‘અશ્વ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો છે. ‘અશ્વ’ કામ અને ગતિ બંનેનું પ્રતીક છે. કુંતાએ સૂર્યને પતિ સ્વરૂપે આમંત્રેલા અને માતા અદિતિની જેમ જ સૂર્યના એક સ્વરૂપને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરવા ઈચ્છેલું જે નીચેની પંક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે.

“अहमपि
अदितिवत्
द्वितीयं सूर्य
गर्भे धारपितुं कामये ।”

આમ, 'કુન્તાયા: સૂર્ય પ્રત્યુક્તિ:' મિથનું સૌથી ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સૂર્યની સાથે સમાગમ પામતી કુન્તીનો પ્રેમાવેગ, ઉલ્લાસ, વિહવળતા, કામની પરવશતા, યૌવનનો થનગનાટ, સૂર્ય સાથેના સંભોગની ક્ષણોની તૃપ્તિ વગેરે એમાંથી સૂચવાય છે.

હર્ષદેવ માધવે 'કાલીઘાટે' કાવ્યમાં મહાકાળીની જીભ અને સતીના મૃતશરીરના પડેલાં કટકાઓની અભિવ્યક્તિ કરી છે તો પોતાના એકાંતને વર્ણવતાં મેઘદૂતના સંદર્ભવાળું 'રામગિરિ પર્વત' નું પુરાકલ્પન કવિએ આપ્યું છે ઉદયન વાસવદત્તાની કથાની ઘોષવતી વીણાનું પુરાકલ્પન કવિએ પ્રેમની સ્મૃતિના રૂપમાં યોજ્યું છે.

“હે પાર્થ !

વિભૂતિયોગસ્ય પરિશિષ્ટમપિ । શ્રુણુ

પુસ્તકાનાં

કેનાપિ ન વાચિતં

યત્ પુસ્તકં તદહમસ્મિ ॥”

અહીં ભગવદ્ગીતા ગ્રંથને કવિએ મિથ બનાવ્યો છે. કૃષ્ણ જાણે અર્જુનને વિભૂતિયોગનો ઉપદેશ આપતા હોય એ જ સંદર્ભમાં કવિએ કાવ્ય રચ્યું છે.

“શ્રીહર્ષસ્ય દમયન્તી

સ્તનકુમ્ભદ્વયેન તરેત્

કિન્તુ ઇયં સુસ્તની

સ્તનભરેણૈવ પ્રેમ્ણિ નિમગ્ના ।”

આ ઉદાહરણમાં કવિએ નૈષઠીયચરિતની દમયન્તીને પુરાકલ્પન તરીકે પ્રયોજીને કાવ્યનાયકની પ્રિયતમાની સાથે તેને ગોઠવીને શૃંગાર સૂચવ્યો છે.

‘द्वीपपंचाशिका’ मां रामायणनी सीता, रामगिरि, शात्मली द्वीप, यादव संहारनी कथा तेमज शकुन्तलानी मुद्रिका, कुन्ता, मान्धाता वगेरे अनेक पुराकल्पनो कविअे प्रयोज्यां छे.

‘अलकनन्दा’ काव्यसंग्रहमां पार्वती, मन्सूर, कादम्बरी, ज्युपिटरलीडा, ड्रेक्यूल राज्वी वगेरे पुराकल्पनोनी विनियोग कर्यो छे. कविअे ‘बृहन्नला’ ना पात्रने पञ्च मिथ तरीके प्रयोञ्जने नवी दिशाओ जोली छे.

भंडेर विषयक काव्योमां पुराकल्पनो ठेरठेर वेरायेलां छे. जेमके – ‘पदा युद्धदेव आगतः....’ मां जूस, अपोलो, अफ्रोडायिट, मेईमा, कोपदेवीओ, अेरिस वगेरे, आ काव्यमां कविअे ग्रीक पुराणकथानो आश्रय लीधो छे. भंडेरीनी दयनीय स्थिति माटे महाभारतनुं पुराकल्पन योजे छे. भंडेरीनी गाथा वर्णववा ‘ध्वंसावशेषायणः’ शब्द प्रयोञ्जने रामायणनुं ‘मिथ’ कवि प्रयोञ्जे छे.

आम, डॉ. उर्षदेव माधवे तेमना अनेक काव्योमां पुराकल्पनोनी औचित्यपूर्णा विनियोग कर्यो छे. आजना साहित्यमां मणतुं पुराकल्पन वधु गहन अने सुगुणित रूपे आपणी समक्ष आवे छे. आजे ते प्राचीन परंपराना संदर्भमां परिवर्तन युगने प्रत्यक्ष करी आपे छे.

(4) लघुकल्पनः [एकबिम्ब] [Mono Image]

मानवतावादी अभिगमवाणा लेखकोनी सामाजिक प्रसन्नताने लीधे यथार्थ निरूपणनो आग्रह वधवा लाग्यो छे. आवा सर्जनोमां श्री उर्षदेव माधवनुं विशिष्ट योगदान छे. अेकबिम्ब अर्थात् लघुकल्पन काव्यो अेटले अेवां काव्यो जेमां ईमेज अर्थात् कल्पननुं महत्व अधिक डोय छे. लघुकल्पननी समज डॉ. नगेन्द्र आ रीते आपे छे.

“२० वी शताब्दी के प्रारंभे में ‘रोमांटिसिजम’ के विरुद्ध विद्रोह से इंग्लैण्ड और अमेरिका मे बम्बवाद (IMAGISM) का एक स्वतंत्र साहित्यकवाद के

रूप मे उदय हुआ ।⁽¹⁴⁾ टी. ई. झुम अने अेरर पलउन्ड वगेरे आनल मुष्य प्रवर्तक ँ. अंग्रेज साहित्यमां ँमेज अने ँमेजसना नलमथी आ प्रयललत संज्ञलओ हलन्दी साहित्यमां बलम्ब अने बलम्बवलदथी स्वीकृत थर्द ँ.⁽¹⁵⁾ लघुकल्पन के अेक बलंब कलव्योने “मोनोँमेज” कलव्यो पलल कहेवलमां आवे ँ.

"Dr Harshdev is a real craftsman and genius artist who knows the art of Mono-Image Poems Perfectly."

अेस.टी. कललरलजना मते बलम्ब कोर्द संवेदनलनी प्रतलकृतल, कोर्द लवल, कोर्द अलंकर अथवल वस्तुओनल तुलनलत्मक पंकलतओमांथी कंर्दपलल लोर्द शके. लघुकल्पननी वलशलषुतल अे ँ के जेमां अेक वलयरने बीजल ँपर अधलस्थलत करवलमां आवे ँ. अेरर पलउन्डे मोनोँमेजनी ओणल आ रीते आपी ँ. "The one image Poem is a form of super position that is to say, it is one idea set on a top of another."⁽¹⁶⁾ आ प्रकर वलशे तेमल्ले नोँधुं ँ के,

"An image is a that which presents an intellectual and emotional complex is an instant of time." कल्पन प्रकरनल कलव्योमां नलरर्थक शब्दोने स्थलन नथी. तेमल बने अेटललं ओलं शब्दोमां लोटदलर कल्पन रजू थलय ँ.

ज्यलरे कवल कल्पन वलधलनमां नलषुलंत बने त्यलरे कलव्यजगतमां वलर्शलत पदलर्ध वलयकने प्रत्यक्षवत् ललगवल मलंडे ँ, आ ज ँत्तम कवलओनी सलदुधल ँ, कवल पोतलनल लवलने, संवेदनलने शकलतशलणी बतलववल शब्दो अने धवनलओनो कवलतलमां वलनलयोग करे ँ. त्यलरे अनलयलसे अप्रत्यक्ष लवल अने कलल सर्जलय ँ. आनल करल्ले कवल कल्पनलनल लवल संवेदन लवलक सुधी पल्लोये ँ. अेरर पलउन्ड लले ँ के –

"Great literature is simple language charged with running to the utmost possible degree."⁽¹⁷⁾ अर्ली अेक ँल्लेख जरूरी ँ के – कल्पन अने प्रतीक वलशे धलुं अंतर ँ. कल्पन क्यलरेक प्रतीकनी गरज सलरे ँ पलल अे प्रतीक नथी.”

"Imagism is not symbolism the symbolist's symbols have a fixed value, like numbers in arithmetic like 1,2,7 ... The imagist's images have a variable significance like the signs, a, b, c and x Algebra."⁽¹⁸⁾

કલ્પન વિચારથી પણ અલગ પડે છે. કલ્પન એ રીતે માત્ર વિચાર નથી.

"The image is not an idea. It is a radiant node or ausfer, it is what can and must perforce, call a VORTEX, from which and through which and into which ideas are constautly rushing."⁽¹⁹⁾

મોનોઈમેજ કાવ્યમાં ઈમેજ (Image) એટલે કે કલ્પન અગત્યનું છે. Image શબ્દનો શબ્દકોશમાં અર્થ પ્રતિમા, મૂર્તિ, છબી, ઉપમા, રૂપક, આબેહૂબ વર્ણન કરવું, કલ્પના કરવી એવો થાય છે.

મોનોઈમેજ કાવ્ય આમાંથી કેટલાંક અર્થો સાર્થક કરે છે. જેમાંની કલ્પના એ કલ્પન અર્થ મોનોઈમેજ કાવ્ય માટે વધુ યોગ્ય છે. 'કલ્પન' ચેતન સ્મૃતિઓનો સમૂહ છે. જે વિચારોના મૌલિક અભાવમાં તે વિચરને સંપૂર્ણ રૂપમાં કે આંશિક રૂપમાં પ્રગટ કરે છે. મોનોઈમેજનું સ્વરૂપ દર્શાવતા હર્ષદેવ માઘવ કહે છે કે –

“इमेज (कल्पन) काव्यं तत्क्षणमेव बौद्धिकं भावपूर्णं च बिम्बं मनसि जनयति ।”

મોનોઈમેજનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એઝરા પાઉન્ડ જણાવે છે કે – "An image is that which present The Intellectual and emotional complex in an instant of time."

Prencention Encyclopedia of Poetry and Poetics માં એનું સર્વ સાધારણ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાયિત થયું છે. "An Image is the reproduction in the mind of a sensation produced by a Physical perception." અર્થાત્ ઈન્દ્રિયબોધ વડે ઉદ્ભૂત સંવેદનનું ચિત્તમાં પુનઃનિર્માણ તે ઈમેજ.

કવિ શ્રી મધુ કોઠારી 'મોનોઈમેજ' ની રચના સમજાવતા જણાવે છે કે – કોઈપણ કલ્પન પસંદ કરવું પછી તે દશ્ય કલ્પન, શ્રવણ કલ્પન કે ત્વક્ કલ્પન હોય. ત્યાર પછી પસંદ કરેલા એક જ કલ્પન ઉપર ચારથી પાંચ અછાંદસ કાવ્યખંડ રચવા, તેમાં વૈવિધ્ય

આવશ્યક છે. જેમકે પ્રથમ ખંડ અછાંદસ હોય, બીજા ખંડમાં પુરાકલ્પન હોય, ત્રીજામાં તરંગ (Fantasy) હોય, ચોથામાં ઐતિહાસિક કલ્પન હોય વગેરે... આવો જ ક્રમ અનિવાર્ય નથી, ક્રમમાં ફેરફાર સ્વીકાર્ય છે.

હર્ષદેવ માધવ મોનોઈમેજ કાવ્યરચનાની નીચેની લાક્ષણિકતાઓ નોંધે છે.

- એક હી બિમ્બ કી વિભિન્ન દૃષ્ટિકોણ સે અભિવ્યક્તિ,
- બિમ્બ, પ્રતીક, મિથક આદિ કા વિનિયોગ,
- વ્યંજના ક અસીમિત વિશ્વ,
- શબ્દો કા લાઘવ,
- અર્થસૌન્દર્ય પર વિશેષ ધ્યાન આદિ...

ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી લખે છે - ‘એકવિધતા (Monotony) અંદર પ્રવેશી જઈને કળાકૃતિને કથળાવી મૂકે તેવો ભય આ સાહસમાં રહેલો છે. પણ કલાકાર ધારે તો પુરાણ કલ્પન (Myth), કપોળ કલ્પિત (Fantasy), અસંગતિ તત્વ (Absurdity), ઈતિહાસ તત્વ (History) વગેરેનો આશ્રય લઈને તેની અભિવ્યક્તિ કરી શકે છે. સ્વયં હર્ષદેવ પણ મોનોઈમેજ કવિતા નિર્માણના કાર્યને એક પૈડાવાળી સાયકલ ચલાવવા જેવો ખતરનાક પ્રયોગ માને છે, તથા બિંબમાં રૂઢતા અને અભિધા આ બે અવરોધક ગણાવે છે.

એઝરા પાઉન્ડ, એમી લોવેલ વગેરે કલ્પનાવાદી કવિઓનો આગ્રહ છે કે અલંકારો દ્વારા વસ્તુને ન મૂકો પણ વસ્તુ જેવી હોય તેવી (AS It is) મૂકો. આમ અહીં કવિને આત્માસજન્ય અભિવ્યક્તિ કરવાનો બહુ અવકાશ રહેતો નથી.

ગુજરાત સાહિત્યમાં આ અછાંદસ કાવ્યપ્રકારનું ડ્રાઉ-ડ્રાઉ ગૃપે લગભગ 1970 ની આસપાસ સારું એવું ખેડાણ કર્યું. શ્રી મધુકોઠારી આ પ્રકારના કાવ્યોની વિશેષતા દર્શાવતાં કહે છે કે, “મોનોઈમેજનું કાવ્ય-કૌશલ એટલે ગમે તે એક જ કલ્પન લઈને તેને જુદા-જુદા કાવ્યસ્વરૂપમાં ઢાળવું. દા.ત. અછાંદસ, ગીત, ગઝલ વગેરે. આ રીતે

ગુજરાતીમાં મોનોઈમેજ કાવ્યો, હિન્દીમાં એકબિમ્બીય કાવ્યોનું સર્જન થયું. ત્યાંથી આ કાવ્યસ્વરૂપનું સીધું પ્રત્યારોપણ હર્ષદેવે સંસ્કૃતમાં કર્યું. આથી જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મોનોઈમેજ કાવ્યના સ્થાપક તરીકે હર્ષદેવ માઘવને નવાજવામાં આવે છે. હર્ષદેવ લગભગ એક હજાર જેટલા મોનોઈમેજ કાવ્યો લખીને આ કાવ્યપ્રકારના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. નવનીત જોશી યોગ્ય રીતે જ નોંધે છે કે –

“इन सभी में उनका सब से महत्वपूर्ण, व्यापक, अपूर्व और दमदार योगदान एकबिम्बीय काव्यविद्या को लेकर है । अपने काव्यसंग्रहो में कविने अनेक नूतन विषयो पर सहस्रत्र बिम्बकाव्य प्रस्तुत किये है ।”

હર્ષદેવને અનુસરીને અન્ય સંસ્કૃત કવિઓ પણ મોનોઈમેજ કાવ્યો લખે છે. બનમાલી વિશ્વાલનો ‘પ્રિયતમા’ નામનો મોનોઈમેજ કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. આથી જ કદાચ પ્રસિદ્ધ પત્રકાર દેવહુમા હર્ષદેવને મોનો-ઈમેજ કાવ્યક્ષેત્રે Mile-stone તરીકે જુએ છે.

ડૉ. અરુણોદય જાની – હર્ષદેવે 700 મોનોઈમેજ કાવ્યો સર્જ્યા છે એવો ઉલ્લેખ કરે છે. તે પૈકી દર્દુરઃ નગરઃ પિપીલિકા, પાષાણઃ સિકતાઃ દીપશલાકા ગદર્ભઃ શવઃ ઈશ્વરઃ, ધારાવાહિની, ઉટ્ટ્રઃ, દ્રીપઃ એટલા મોનોઈમેજ કાવ્યો તેમણે નોંધ્યા છે. તેમણે આ કાવ્યોમાં વિષય નાવીન્ય, સામાન્ય વિષયોમાં કલ્પનોની મૃત સંજીવનીથી પ્રાણ પૂરાઈને પ્રગટતું કવિત્વ, એક પછી એક કલ્પાનોની રચાતી ઉતરડ, અકાવ્યોચિત વિષયોને મળતું અભિરામ રૂપ વગેરે લાક્ષણિકતાઓ નોંધી છે.⁽²⁰⁾ ઉટ્ટ્રઃ વિષયક કાવ્ય જોઈએ.

“रणं समाव्य

यदा सुप्त उट्ट्रो

रणसाम्राज्यं विजित्य,

तदा

तस्य भ्रान्तिर्नष्टा

तस्य

प्रतिबिम्बरहितयोर्नेत्रतारकयोरागतं

निर्दयं विश्वासघातकं रणम् ।

किन्तु

उष्ट्रस्तु सुप्त इदानीम् ॥”

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં હર્ષદેવ ઊંટના પ્રતીકથી વૃદ્ધત્વને પ્રગટ કરે છે. માનવી આજની આ દોડધામ ભરી જીંદગીમાં એકધારો દોડતો જ રહે છે. મેળવ્યુ, મેળવીશ, એમ વિચારી મનુષ્ય જીવનભર ઊંટની જેમ જ દોડતો રહે છે. આમનિ આમ જ્યારે મનુષ્ય વૃદ્ધત્વને ભેટે છે ત્યારે તેનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે.

પરવશ બનેલ વૃદ્ધ વ્યક્તિ પાસેથી બધું સંતાનો પડાવી લે છે. ત્યારે તેને પોતે છેતરાયો છે. તેવો અનુભવ થાય છે પરંતુ ત્યાં સુધીમાં તેના પક્ષે નથી હોતો. રણમાં આવનારી અનેક મુશ્કેલી જેમ જ સંસારમાં પણ અનેક મુશ્કેલીઓ પ્રત્યક્ષ થતી હોય છે અન કદાચ આથી જ કવિએ સંસારને ‘રણ’નું રૂપક આપ્યું હોય તેમ લાગે છે.

“ ‘કયામત’ इत्याख्यात्

आप्रलयकालात्

उष्ट्रः उष्ट्रः

रणं रणं भवतु ।

किन्तु ‘कयामत’ दिवसोत्तरं

उष्ट्रो रणं भविष्यति ।

रणमुष्ट्रता गमिष्यति ॥”

આ મોનો ઈમેજ કાવ્યનો હિન્દી અનુવાદ ડૉ. રાઘાવલ્લભ ત્રિપાઠી આ મુજબ કરે છે.

“કયામત કે દિન તક
બના રહે ઝૂંટ ઝૂંટ ।
બના રહે રણ રણ ।
કયામત કે દિન કે બાદ
ઝૂંટ બન જાયેગા રણ ।
રણ બન જાયેગા ઝૂંટ ॥”

અહીં કવિએ ઊંટને દબાયેલા શોષિત વર્ગ પણ સમૃદ્ધ બનશે અને સમૃદ્ધ વર્ગ કોઈ કાળે ગરીબ બનશે એ દર્શાવ્યું છે. હર્ષદેવ માધવ સામાજિક ચેતનાના કવિ છે એ વાતની પ્રતીતિ અહીં થાય છે.

અસ્તિત્વની શૂન્યતા અને ખાલીપાને પ્રગટ કરવા માટે ઊંટનું પ્રતીક યોગ્ય છે. ભાવને ઈચ્છિત સંવેદનની સાથે હૃદયગમ કરવામાં કવિને ભાષાએ સર્વત્ર સાથ આપ્યો છે. આધુનિક કાવ્ય નાયક માનવીય ગૌરવનું લોપ થવાથી પોતાની જાતને તુચ્છ સમજવા લાગ્યો છે. અમાનવીયકરણ, યાંત્રિકીકરણ, વિસંગતતાને કારણે કાવ્યનાયક પ્રતિનાયક સમાન લાગે છે. કવિએ એક પછી એક કલ્પનો આપી ઊંટનું કાવ્યમય રેખાચિત્ર નવતર શૈલીમાં સંસ્કૃત કવિતામાં પ્રથમવાર રજૂ કર્યું છે અને અરસિક વિષયને રસિક બનાવ્યો છે.

“બુદ્ધસ્ય ભિક્ષાપાત્રે
નિમજ્જિતં
અણુબોમ્બદગ્ધં નગરમ્ ।”

અહીં બુદ્ધનું ભિક્ષાપાત્ર શાંતિ અને અહિંસાનું પ્રતીક છે. ભિક્ષાપાત્રનો અર્થ થાય છે કે માનવજાતને વિનંતી છે. અણુબોમ્બદગ્ધં નગરમ્ એટલે નાગાસાકી , હિરોશિમા જેવા

રહેશે. માનવની હિંસકતા અને આંતકવાદી દુષ્ટતાથી આ જગતને કોઈ બચાવી શકે એમ હોય તો એ માત્ર બુદ્ધની શાંતિ જ છે. આથી અણુબોમથી બળેલું નગર છેવટે તો બુદ્ધના પાત્રમાં પડે છે. કૂરતા, હિંસા વગેરેથી ત્રસ્ત જગતને શાંતિ અને કરુણા જ સાંત્વન આપી શકશે.

‘પાષાણ’ વિશેનું આ કલ્પન જુઓ –

“મયા પૂર્વજન્મનિ
બહવઃ પાષાણા ભગ્નાઃ ।
અધુના
પ્રિયહૃદયં ભૂત્વા
પાષાણા માં
વિદારયન્તિ ॥”

અહીં પાષાણને પ્રિયનું હૃદય બનાવી દીધું છે.

‘ગદર્ભઃ’ વિષયનું આ કલ્પના જુઓ.

“પશ્યામ્યહં
શરીરાણ્યશ્વાનામ્
આત્મા ગર્દભાનામ્ ।
શરીરાણિ ગર્દભાનામ્
આત્મા અશ્વાનામ્ ॥”

પ્રસ્તુત લઘુકલ્પનમાં નિમ્નવર્ગના માણસોમાં જોવા મળતું ઉદાત્તપણું તથા ઉચ્ચવર્ગમાં દેખાતી ઉદ્ધતાઈનું સૂચન છે. ગર્દભોના શરીરમાં અશ્વનો આત્મા, અશ્વોના શરીરોમાં ગદર્ભનો આત્મા સામાજિક વિષમતા પર કટાક્ષ છે.

“દ્વીપપજ્જાશિકા” લઘુકલ્પન કાવ્યોમાં એક જ ઈમેજ પર હર્ષદેવે ખેડાણ કર્યું છે. ‘દ્વીપ:’ એ વિષય પર હર્ષદેવે 60 ઉપરાંત લઘુકલ્પનો સર્જીને તેને ‘પંચાશિકા’ નું આપ આપ્યું છે. ‘બેટ’ પરનાં કલ્પનોમાં તદ્દન નવી શૈલી, અછાંદસ સ્વરૂપ, લઘુકલ્પનોમાં દેખાતી તાજગી નોંધપાત્ર છે. એમાં એકલવાયા પણામાં જીવતા આધુનિક માનવનું પ્રતીક બનીને ‘બેટ’ મનોવિશ્વમાં પ્રસરી જાય છે. હર્ષદેવે આ લઘુકલ્પનોમાં પુરાકલ્પનો પણ ખપમાં લીધા છે. જેમ કે –

“સીતાયા બદરમિતાનિ બાષ્પબિન્દૂનિ

ક્રીણાતિ દ્વીપ:

મુક્તામિષેણ ॥”

બેટ બોર—બોર જેવડા સીતાનાં આંસુઓને મોતીને બહાને વેચે છે. અહીં કવિએ સીતાનાં આંસુઓને બેટનાં (સિંહલબેટના મોતી વખાણતા હતા એના સ્મરણ સાથે) મોતી બનાવી દીધા છે. ડૉ. અરુણોદય જાનીને ‘દ્વીપપજ્જાશિકા’ માં બેટનું દુર્ભાગ્ય, દ્વીપનું એકાકીપણું, તેની ભયાનકતા, આધુનિક કલ્પનાના રંગો, પુરાકલ્પનો વગેરેમાં હર્ષદેવનું સંસ્કૃત કવિતાના ક્ષેત્રે નૂતન કાવ્યપ્રકારનો પ્રવેશ કરાવીને નવી ક્ષિતિજો ઉઘાડવાનું પ્રશસ્ય સાહસ દેખાડ્યું છે.

‘અલકનંદા’ કાવ્યમાં 17 થી 30 સુધી જુદાં—જુદાં વિષયો પરની લઘુકલ્પન કવિતાઓ વિસ્તરેલી છે. જેમાં સમુદ્ર, ચશ્મા, રણ, હોઠ, રેતી, પાખાણ, આતંકવાદ, પગ, વાતાયન, હાથ, નગર, મૃત્યુ, ઈશ્વર તથા ભૂત એવા વિષયો છે. આ વિષયોમાં વૈવિધ્ય કલ્પનોમાં નાવીન્ય તથા નવા ભાવોનો સમાવેશ થયો છે. થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ –

“गान्धेरूपनेत्रं नानुरूपं भवति
नाथुरामगोडसेकृते ।
स्त्रिस्तस्योपनेत्रेण न द्रष्टुं शकनुवन्ति
जेरूसलेमधर्मगुरवः
अत एव
अत्यहितं (Accident) जायते ॥”

अर्डी गांधीना यश्मा गोडसेने अनुरूप थता नथी, ईसु ख्रिस्तना यश्माथी जेरूसलेमना धर्मगुरुओ जोई शक्तां नथी अेम कडीने कविअे यश्मानो अर्थ बढली नाभ्यो छे. अर्डी यश्मा जवनदृष्टिनुं प्रतीक बनी जाय छे. अर्डी डॉ. अेम.वी. जोषी कहे छे के –
"His (Harshdev's) Poetic vision finds out a rainbow of seven colours in desert."

“हे श्वेतकेतो !

किं प्रथमं

जलमासीद् वा सिकता वा ।”

अर्डी उपनिषदनी शैलीनो आश्रय लईने कविअे रेतीनुं कल्पन रडस्यपूर्णा बनावी दीधुं छे. अे ज रीते वातायन विशेना काव्यमां आत्मा बाह्य विश्व अने आत्त्यन्तर विश्व वय्ये बारी बनी जाय छे. जाशे बारी माइक आत्मा पश बे दुनियाने सांकणती कडी छे. आम, आधुनिक संदर्भो साथे प्राचीन तत्वज्ञानने पश कवि सांकणे छे. ‘त्वम्’ काव्यमां कहुं छे के –

त्वम् अर्थात्

ईषद् हरीतिमा, ईषज्जलम्, ईषल्लावारसः ॥

અહીં કવિએ 'તું' (પ્રિયતમા કે પરમાત્મા ?) ને થોડીક લીલાશ, થોડુંક પાણી, થોડોક લાવારસ કહીને કેટલી વ્યંજના ઊભી કરી છે ! લાવારસમાં દાહકતા છે, તો પાણીમાં શીતળતા ને લીલાશમાં દષ્ટિ પ્રલોભનની રમણીયતા છે.

“કેપ-ઓફ-ગુડ હોપ (Cape of good hope)

પ્રદેશે સ્થિતોઽસ્મિ

મહ્યમ્ અન્વેષણીયમસ્તિ ન નવં વિશ્વમ્

અપિતુ તે નામૈવ ॥”

આ લઘુકલ્પનમાં કોલમ્બસના સંદર્ભ સાથે 'તું' એટલે કે પ્રિયતમા આશાનું પ્રતીક બની જાય છે. કવિને અમેરિકાની શોધ નથી, પણ 'તું' સર્વનામમાં સમાઈ જતી પ્રણયી હૃદયની સ્પૃહા છે, એ જ આલંબન છે. આ રીતે કવિએ ભૌગોલિક સંદર્ભોનો પણ સાર્થક રીતે પ્રયોગ કર્યો છે.

ત્વમ્ અર્થાત્

"Waiting for the Godot" નાટકસ્ય પ્રતીક્ષા

કા "last leaf" નવલિકાયાઃ ઓ હેત્રી લેખકસ્ય

અંતિમપર્ણચિત્રમ્ ॥

અહીં સેમ્યુઅલ બેકેટના નાટકમાંના ઉલ્લેખથી 'તું' માં રહસ્યવાદ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના 'તત્ત્વમસિ' ની 'નેતિ નેતિ' ની વાત છે, તો બીજી તરફ ઓ હેત્રીની વાર્તા 'The last leaf' ના ઉલ્લેખ દ્વારા બહેમન નામના વૃદ્ધ દોરેલું પાનનું ચિત્ર જીવનની આશાનું પ્રતીક બની જાય છે. પુષ્પ વિશેના લઘુકલ્પનો જોઈએ.

“इदं पुष्पं जुलियट्

अहं रोमियो ।”

આ પુષ્પ જુલિયટ છે, હું રોમિયો. એ કલ્પનમાં પુષ્પ પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થયો છે.
પુષ્પને જુલિયટ નામ આપીને કવિએ પુષ્પનું સૌંદર્ય પણ સૂચવ્યું છે.

“મયા દૃષ્ટં કિઞ્ચિત્ તે સ્વપ્નઃ

અપરેદ્યુ :

ગૃહપ્રાગઙ્ગે

વિહસતિ સ્મ પુષ્પમેકમ્ ॥”

મેં ગઈકાલે તારું કંઈક સ્વપ્ન જોયું, ને બીજે દિવસે ઘરના આંગણમાં એક પુષ્પ
હસતું હતું એમ કહીને કવિએ પ્રિયતમા વિશેના સ્વપ્નને આંગણાનું પુષ્પ બનાવી દીધું છે !
જાણે એ સ્વપ્ન જ મુખ્ય થઈને આંગણામાં હસી રહ્યું હતું. અહીં સ્વપ્નના દશ્યને પુષ્પના
રંગ તથા સુગંધમા ભેળવીને દશ્ય કલ્પનથી પુષ્પના ખિલવામાં સ્મિત બતાવ્યું છે. સાંપ્રત
સ્થિતિનું ચિત્રણ કરતું એક લઘુકલ્પન જોઈએ.

“કૃષીબલાઃ

બીજચ્છલેન

સ્વયૌવનં ક્ષેત્રે નિક્ષિપતિ,

તથાપિ

તસ્ય કોષ્ટાગારે

સન્તિ વજ્વનાયુક્તા નિરાશાઃ ॥”

અહીં ખેડૂત બીજની સાથોસાથ પોતાની યુવાની પણ ખેતરમાં રોપી દે છે. પોતે
પાડેલા પરસેવાની તુલનામાં તેને નિસાસા, નિરાશા અને છેતરામણી સિવાય કશુંય પ્રાપ્ત
થતું નથી. અત્યારના સમયમાં ચાલી રહેલાં મંદિરો ઉપરનાં આક્રમણને અનુલક્ષીને કવિએ
આ કલ્પન પ્રયોજ્યું છે.

નવી શૈલી વિશે ગિરિશ જાની લખે છે કે -

“આધુનાતનં ‘મોનોડ્રમેજ’ - બિમ્બચિત્રાચ્ચં કાવ્યપ્રકાશમાલમ્બ્ય કવિરયં
દેવવાવ્યાં કાવ્યતત્ત્વમવતારયતિ । કાવ્યેષ્વત્ર નૂતનાઃ વિષયાઃ સર્વથા નૂતનેન યથા
કાવ્યાઙ્ગભૂતાઃ । ભાષાકીયસારલ્યં ભાવનાં પ્રવાહિતા, વસ્તુજગતઃ સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ,
અમરવાઙ્મકિતશ્ચેતિ કવિગુણાઃ કાવ્યેષુ સરસં નિરૂપિતાઃ । બિન્નપથગામિનેદસ્મૈ
નૈકાભિન્નદનાનિ ।”

‘વેદના’ પરના લઘુકલ્પન કાવ્યોમાં વ્યથા મળે છે અને એ પણ શબ્દોમાં ઘૂંટેલી.

“વેદના

સ્તૂપે બુદ્ધસ્મૃતિચિહ્નવત્

મનુષ્યહૃદયેષુ નિહિતાદસ્તિ ॥”

વેદના સ્તૂપમાં બુદ્ધના સ્મૃતિચિહ્ન માફક મનુષ્ય હૃદયમાં મૂકેલી છે એમ કરીને
કવિ મનુષ્ય હૃદયને સ્તૂપ બનાવી દે છે. વેદના સ્વયં પણ દુઃખદ મૃતસ્મૃતિ બની જાય છે.
હર્ષદેવ આ રીતે જે વિષયને કલ્પનકાવ્યમાં પકડે છે તેનું મર્મગામી નિરૂપણ કરે છે.
‘સત્યમ્’ કાવ્ય જોઈએ.

“સત્યસ્ય રૂપકસ્ય

દ્વિતીયપાર્શ્વે

ઈશ્વરમુદ્રાહસ્તિ ॥”

આ ઉપરાંત ‘થોર’ લઘુકલ્પન વિશેની કલ્પના પણ જોવા જેવી છે. માણસોએ
થોરને સુધારવા થોરને માણસો વચ્ચે રોપ્યો તો પરિણામ ઉલટું આવ્યું. માણસો થોર જેવા
બની ગયા ! અહીં વક્રોક્તિની ધાર કટાક્ષના ઝેરથી પ્યાલીની આરપાર નીકળી જાય એવી
છે.

આમ હર્ષદેવ માવઘ સંસ્કૃત કાવ્યજગતમાં નવીનતાના પર્યાયરૂપ છે. આધુનિકતા સાથે તેઓનો નાળ સંબંધ છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં નવા કાવ્યપ્રકારો આપ્યા છે તેમાં મોનોઈમેજ કાવ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીના મતે અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકબિમ્બીય કાવ્યની પ્રતિષ્ઠામાં શ્રી હર્ષદેવ માધવનું જ વિશિષ્ટ યોગદાન છે.

હર્ષદેવ માધવની કલ્પન કવિતાઓ આગવા પ્રકારે સંસ્કૃત કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. તેઓએ આધુનિકતા સાથે સંસ્કૃત કવિતામાં કલ્પનને પણ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે. એક જ વિષય પર રચાયેલા આ કાવ્યો પ્રતીક, પુરાકલ્પન, ભાવવૈવિધ્ય, લાઘવચિંતન, નવા ઉપનામો વગેરેને લીધે એક વિશિષ્ટ સ્થાન પામ્યાં છે આથી જ ડૉ. દારો તેમને “કાવ્યબિમ્બનિર્માણ અગ્રદૂત: ડૉ. હર્ષદેવ માધવ:” એવું નામ આપ્યું છે.⁽²¹⁾

સંસ્કૃત ભાષા આજે ય જીવંત છે અને નવા—નવા ઉન્મેષોને ઝીલવાની એનામાં ભારોભાર ક્ષમતા છે. એની પ્રતીતી આપણને બિંબ, પ્રતીક, પુરાબિંબ અને એક બિંબ અર્થાત્ કલ્પન, પ્રતીક, પુરાકલ્પન અને લઘુકલ્પન જેવા અભિનવ પ્રયોગો દ્વારા સમજાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઈત્તર સાહિત્યની સરખામણીમાં એટલું જ આધુનિક છે એ એની જેવી તેવી ઉપલબ્ધિ નથી. ડૉ. નવનીત જોશી લખે છે :

“બિમ્બ કવિ મન કે અંતરાલ સે ઉત્કુલ્લિત વહ કાવ્ય પુષ્પ હૈ, જિસકી પખુડિયો મેં કલ્પના રંગ ભરતી હૈ, પ્રતિભા ઉસે રૂપ સે આસજ્જિત કરતી હૈ, તો અર્થવત્તા ઉસે સુરભિ પ્રદાન કરતી હૈ । એસી મનોહારી કાવ્યવિદ્યા કો સંસ્કૃત મે સર્વપ્રથમ લાને કા શ્રેય ગુજરાત કે પ્રતિભા સંપન્ન કવિ હર્ષદેવ માધવ કો જાતા હૈ ।”⁽²²⁾

પ્રકરણ : 5 પાદટીપ

1. વડગામા નીતિન : કલ્પન : વિભાવના અને વિનિયોગ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, પ્ર.આ. 1993, પૃ. 6
2. Pound Ezra, Quoted by, Rane, Wellek and Austin warren : 'Theroy of Litureture', p. 191
3. Breu R.L. " Funcy and Emagination, Methyen & Co. Ltd. London, First, 1969, p. 32.
4. ચૌધરી રઘુવીર: અદતન કવિતા, આર.આર. શેઠની, પ્ર.આ. 1976, પૃ. 152.
5. ધ્રુવ ડૉ. રશ્મિકાન્ત: સાંપ્રત સંસ્કૃતમાં આધુનિકતાનો સંદર્ભ (ડૉ. હર્ષદેવ માધવની કવિતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં એક અધ્યયન) વિક્રેતા, શ્રી વાણી અકાદમી, ચાંદખેડા, 2001, પૃ. 48-49.
6. Pound Ezra : How to read (1929) Polite Essays in literary criticism : A short History, p. 633, સંદર્ભ : ધ્રુવ ડૉ. રશ્મિકાન્ત, સાં.સં. આ. સંદર્ભ
7. Chadwick charles : Symbolism Methuen, & Co. Ltd. First, 1971. p. 1
8. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં કલ્પન અને પ્રતીકનો વિનિયોગ : પૃ.124.
9. માધવ ડૉ. હર્ષદેવ, વાગેશ્વરીકષ્ટસૂત્રમ, અનુ: ખાંડવાળા, ડૉ. રવીન્દ્રકુમાર, જોશી ડૉ. દક્ષા, નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ઓક્ટોબર : 2015-2016, પૃ. 186
10. દરજી ડૉ. પ્રવીણ : 'પુરાકલ્પન', યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. 1989, પૃ. 4
11. એજન : પૃ. 5
12. દવે ડૉ. સુભાષ, અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ, 2001, પૃ. 67

13. ढरशु ङु. डुरवीशु: 'डुरकुडुडुन', डुनलवसुसुडुी डुरंथ नलरुडुशु डुडु, डुडुडुडुडु, डुर.डु. 1989, डु. 54-55
14. ङु. नडुनुडुर, कुडुडुडुडुडु, डु. 15
15. Pound Ezra, Quoted C. Day Lewis in "The Poetic image", p. 15
16. Pound Ezra, How to read Polite Essays in literary criticism, p. 63, सुंडुडुडु: डुडु. ङु. रशुडुडुडुडु, सु.सु. डु. सुंडुडुडु
17. शसुतुरी, डु. शलवडुरसुडु डुडुडुडुडु : सुसुकुत कुडुडुशसुतुर डुडु कुडुडु – डुडुडु – वलवुकन, रडुडु डुडुडुडुडुडु, नई डुलुलुी, डुर.डु. 1993, डु. 7
18. The oxford English Dictionary : Vol. 5 p.p. (5) 51, ch. 2, नुंध : सुसुकुत कुडुडुशसुतुर डुडु कुडुडु डुडुडुडुडुडुडु, डु. 8 अनुसुडु
19. Sullivan J.P. Ezra Pound : Poetry, Panguin critical Authologies, P. 57.
20. सुडुडुडुडु : अंक-डु, वल.सु. 2037, डु. 454 थुी 461
21. डुश डु. कुशवकनुडुर : सुडुरडुतलक सुसुकुकवलतुडुडु कुडुडुडुडुडु, नलरुडुशु डुडुडुडुडुडु: डु. डुरुषडुडु डुडुडुडु: डुरलडुडुडु, अकतुडुडु – 1998, डु. 1
22. डुशुी, डु. नवनीत : डुडु, डु. 62